

Professor Sevil Hacı qızı Mehdiyevanın "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə: şifahi dövr (folklor qaynaqları əsasında)" monoqrafiyasında ("Elm və təhsil", 2023) folklor materialları əsasında ədəbi dilimizin ən qədim dövr tarixi tədqiqə cəlb edilmişdir. Monoqrafiyanın adından da göründüyü kimi, alim ədəbi dil tariximizi tədqiqat obyektinə kimi götürmüş, bu məqsədlə də bu dövrü haqlı olaraq iki əsas dövr üzrə qruplaşdırmaqla 1-ci mərhələni şifahi şəkildə inkişaf edib formalaşan, 2-ci mərhələni isə yazılı dil faktları üzərində inkişaf tapan dövrlər olaraq götürmüşdür. Təsədüfi deyil ki, zəngin folklor xəzinəsinə malik olan Azərbaycan xalqının ədəbi dil tarixinin 1-ci dövrünə aid ayrıca monoqrafik tədqiqat aparılmış, bu əsasında da məhz Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma mərhələsi kimi böyük inkişaf və təkamül yolu keçdiyini təhlilə çəkmişdir. Alim fikirlərinin təsdiqi üçün mötəbər ədəbi-tənqidi fikirlərə də istinad etmişdir: "Böyük tənqidçi-demokrat V.Q.Belinski yazırdı ki, ədəbi dil özünün apogey səviyyəsinə o zaman yəqin ki, o (ədəbi dil) xalq dilinin bütün özəlliklərini özündə əks etdirsin. Tənqidçinin fikrincə, A.S.Puşkinin rus ədəbi dilinin banisi olması onun dayəsi Arina Radionovnanın şairə uşağ vaxtlarında söylədiyi rus xalq nağıllarının az rolu oynamışdır.

Ədəbi dil xalqın ümumi inkişaf sə-

yətlərini əks etdirərək fonetik, leksik, qrammatik norma; 2. üslubi-rəngarəngliyindən, üslubi-diferensiasiyasındakı çəvikliyini göstərən norma. Qeyd edək ki, akademik T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsini ilk dəfə 1976-cı ildə dərs vəsaiti kimi dərc etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (Bakı, 1976) əsərində belə vermişdir:

Təşəkkül dövrü (IX - X əsrlərdən XVII əsrin axırlarına qədər);

Sabitləşmə dövrü (XVII əsrin ortalarında dövrümüze qədər). Sabitləşmə dövrü də dörd mərhələyə ayrılır:

XVII - XIX əsrlər ədəbi dili;

XIX əsr ədəbi dili;

XIX - XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil - milli ədəbi dil dövrü;

1930-cu illərdən sonra Azərbaycan ədəbi dili.

Alimin fikrincə, dövrləşdirmədə xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin ümumi inkişaf durumu, mövcud dövlətin, ümumən ictimaiyyətin dilə qayğı və münasibəti, xalqın mədəni səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Dövrləşdirmədə bunlar mühüm rolə malikdir, çünki bu amillər ədəbi dilə bilavasitə təsir edir. Bütün bunları nəzərə alan alim sonuncu fundamental əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini, konkret olaraq iki dövrə ayırmışdır:

Yazıyaqədərki dövr;

Yazılı dövr.

Qeyd edək ki, alimin bu bölgüsü

nəhayət, ona tanış olan düzümün melodiyasını hiss edir, özü də mülayimləşir, sakit işləyir" (s. 56).

Sitatdan da aydın görünür ki, professor S.Mehdiyeva folklorumuzun janrlarına da özünün şəxsi münasibətini ortaya qoyur, eyni zamanda tədqiqatının mövzusunə uyğun olaraq insad etdiyi folklor qaynaqları üzərində də ədəbi dilimizin formalaşma və inkişaf mərhələlərini izləyir, müəyyən elmi qənaətlərə gəlir.

Bu fikrin "Azərbaycan laylalarının dil-üslub özəllikləri" adlı növbəti fəsilə də davam etdirildiyini görürük. Burada görkəmli tənqidçi Mehdi Hüseynin fikirlərinə diqqət çəkən alim qeyd edir ki, "Yazıçı-tənqidçi H.Mehdi bayatılara, ümumən xalq şeiri janrlarına yüksək qiymət verərək yazırdı ki, "biz bayatılardan hər növünə, istər ağılara, istər laylara və istərsə də başqa formalarına eyni məhəbbətlə yanaşmalı və onlara həyatımızın, şüur və təfəkkürümüzün bir aynası kimi qiymət verməliyik".

Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin solmayan mənbələri ana folklorunun iri həcmli janrları kimi, kiçik həcmli folklor janrlarından da Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülündə mühüm rolə vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamış və eramızın birinci minilliyində Azərbaycanda yaşamış hunlar, xə-

ƏDƏBİ DİLİMİZİN FUNDAMENTAL TƏDQIQI

viyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır; xalqın intellektual potensialı onun ədəbi dilinin yaranmasının və məhsuldar inkişafının əsas təminat mənbəyidir. Bu səbəbdən ədəbi dil həm də mədəni tarixi bir hadisədir.

Ədəbi dil öz inkişaf prosesində dəim ümumxalq dilinə əsaslanır və ondan qidalınır. Bununla bərabər, ədəbi dil ümumxalq dilindən öndə gedir, onu sanki qabaqlayır (T.Hacıyev). "Xalqın tarixində, ictimai həyatında baş verən yenilik, onları ifadə edən yeni anlayışlar ilk növbədə ədəbi dildə yeni leksik vahidlərin, sözlərin yaranmasına şərait yaradır. Bir növ onu, yeni xalq dilini qabaqlayır" (T.Hacıyev). "Xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil diltarixi faktorlara da həssasdır" (T.Hacıyev). Bu mənada ədəbi dil həm də dili yeni sözlərlə zənginləşdirən bir vasitədir, mənbədir. Qeyd edək ki, yenilik və yeniləşmə ədəbi dilin əsas səciyyəvi meyarlarındandır, çünki ədəbi dil xalqın ictimai-siyasi həyatında baş verən ən kiçik yenilikləri belə ansızın (o dəqiqə, bəzən eyni zamanda) özündə əks etdirən ən operativ sahədir" (s.5 - 6).

Gördüyümüz kimi, Sevil xanım rus ədəbinin, eləcə də Azərbaycanın nəhəng dilçi alimi Tofiq Hacıyevin bu istiqamətdə söylədikləri elmi-nəzəri fikirləri əldə əsas tutaraq apardığı tədqiqata real elmi-nəzəri zəmin yaratmışdır. Bir qədər sonra isə alim uzun müddət ərzində ali məktəbdə tədris kitabı kimi öyrənilən T.Hacıyevin "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabına istinad edərək yazır: "Akademik T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsi ilə müəmmadi məşğul olan alimlərdən biri olmuşdur. Alimin fikrincə, norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq vacibdir. Alim fikrinə davam edərək yazırdı ki, norma iki hissədən ibarətdir: 1. dilin qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirən fonetik, leksik, qrammatik norma; 2. üslubi-rəngarəngliyindən, üslubi-diferensiasiyasındakı çəvikliyini göstərən norma. Qeyd edək ki, akademik T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsini ilk dəfə 1976-cı ildə dərs vəsaiti kimi dərc etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (Bakı, 1976) əsərində belə vermişdir:

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1982-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)" əsərində verilmiş bölgü ilə müəyyən nöqtələrdə səsleşir" (s.18 - 19).

Bu cür zəngin elmi-nəzəri fikir bazası ilə oxucularını məlumatlandıran professor Sevil Mehdiyeva bu etibarlı zəmin üzərində də tədqiqatını davam etdirib, beş fundamental elmi fəsil ətrafında Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarından konkret nümunələrə söykənməklə dəyərli və fundamental, mükəmməl bir monoqrafiyanı dilçilik elminə təqdim etmişdir.

Misal üçün, "Azərbaycan əmək mahnıları və uşağ oyunlarının dil-üslub özəllikləri" adlı ilk fəsildə müəllif hollarlardan bəhs açarkən göstərir ki, "Holavaların dil-üslub özəllikləri. Janr etibarilə əmək mahnılarına aid edilən holavalar folklorlarda "mahnı" adlandırılarsa da, bu xalq düzgünləri ana folklorumuzda analarımızın öz körpələri üçün düzüb-qoşduqları nazlamalara, şıgallamalara bənzədilə bilər. Müşahidələr göstərir ki, holavaların əkin zamanı tarlada torpaq şumlanarkən (çevrilərkən) əsasən cütə, kotana qoşulmuş heyvanın (kəlin, öküzün) daha intensiv işləməsinə təmin etmək məqsədilə əsasən kişilərin mülayim səsə, xüsusi avazla düzüb-qoşduqları düzgünlərdir. Deyilənə görə cütü (kotanı) işlədən kəndlinin mülayim səsə oxuduğu bu düzgün (holavalar) sanki heyvanın psixikasına təsir edir və kəl (öküz) daha rahat, aramla, necə deyirlər, "ürəklə" işləyir.

Əmək mahnılarına aid edilən holavalar folklorlarda "mahnı" adlandırılarsa da, fikrimizcə, ana folklorumuzda nazlamalara, şıgallamalara daha çox aid edilə bilər. Müşahidələr göstərir ki, holavaları, heyvanın, əsasən, öküzün, kəlin sahibi, yiyəsi öküz torpaqda (tarlada) yaxşı işləsən deyə torpağı şumlayarkən (çevirərkən) oxuduğu, yaxud mülayim səsə çağırırdı, zümzümə etdiyi düzgünlərdir. Bu zaman torpağı çevirən heyvan sanki bu həzin, mülayim, ən

zərlər, avarlar, savırlar və başqa türk-öğüz tayfalarının yazısı olmasa da, onların ana dilində Azərbaycan-türk dilində (S.M.) zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuş və bu günə qədər gəlib çıxmış bayatıların, laylaların (kursiv bizimdir - S.M.), ağıların çoxu o dövrdə yaranmışdır".

Layla çalan hər bir ana intellektual fərd olaraq özünü göstərmiş, layları düzüb-qoşarkən bir şair, onu xüsusi avazla oxuyarkən isə bəstəçi-ifaçı kimi özünü təsdiqləmişdir. Doğrudan da, layla çalan ana, ilk növbədə öz peşəni məhərrətlə birləşdirərək, mahir bir şəxsiyyət olaraq cəmiyyət və öz körpəsi qarşısında canlanır. Mədəniyyət tariximizin ilk qəhrəmanı ozan və onun sinkretik peşəsi (eyni vaxtda deyib-oxuyub-çalan personaj) öz rüseymini ilk folklor qaynaqlarımızdan olan, analarımızın laylalarından almışdır. Analarımız öz həzin layları vasitəsilə ozanı ilk xalq havacatı ilə tanış etmişlər" (s.87-88).

Prof. Sevil Mehdiyeva "Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin abidəsi kimi, "XVII-XVIII-XIX əsrlərdə Dədə Qorqud ənənələri əsasında yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarında şifahi dil özəllikləri" və "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının linqvistik-poetik təhlili" adlı 3, 4 və 5-ci fəsilərdə də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və təkamül tarixini dilçi-alim kimi izləmiş, maraqlı elmi-nəzəri ədəbi təhlillər aparmış və dəyərli nəticələr əldə etmişdir. Tələbələr üçün dəyərli dərs vəsaiti, mütəxəssislər üçün, dil tarixi ilə maraqlananlar üçün çox dəyərli bir kitab araya-ərsəyə gətirmiş Sevil xanım monoqrafiyasının növbəti cildini də tezliklə başa çatdırmasını arzulayıram.

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent